

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
Филология факультеті
Қазақ тіл білімі кафедрасы

Қазақ тіл білімі мен әдебиетінің теориялық негізін қалаған ғалым, қазақ жазуының реформаторы, ақын, аудармашы, педагог, мемлекет және қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынұлының туғанына 150 жыл толуына арналған
«АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ҰЛТТЫҢ РУХАНИ КӨСЕМІ» атты
халықаралық ғылыми-теориялық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы, 2022 жылдың 14 сәуірі

МАТЕРИАЛЫ

Международной научно-теоретической конференции
«Ахмет Байтұрсынұлы – духовный лидер нации»
посвященной 150-летию выдающегося ученого, основателя казахского
языкознания, переводчика, педагога, государственного и общественного
деятеля Ахмета Байтұрсынұлы

Алматы, 14 апреля 2022 года

MATERIALS

International scientific and theoretical conference «Akhmet Baitursynuly – the spiritual leader of the people» dedicated to the 150th anniversary of the outstanding scientist, one of the founders of Kazakh linguistics, translator, teacher, journalist, public figure Akhmet Baitursynuly

Almaty, 14 april, 2022

Алматы
«Қазақ университеті»
2022

құбылыс және белгілі бір жүйелілікпен сипатталады. Жоғарыда айтылғандай, омонимдер әдетте бір-бірімен байланысты емес. Олар басқа тілдерден алынған сөздердің негізінде және сөзжасам процестерінің нәтижесінде пайда болады. Омонимдер полисемияның ыдырауына байланысты жасалуы мүмкін, бірақ мұндай лексемалар, әдетте, перифериялық болып табылады және омонимия мен полисемияның арасында аралық орынды алады.

Осылайша, екі лексикалық категория, полисемия және омонимия бір-біріне келесі белгілермен қарама-қайшы келеді: лексикалық бірліктердің саны бойынша, осы қатынастардың ішінде мағыналар арасындағы байланыстардың болуы. Осы факторларды ескере отырып, энантиосемияны полисемия мен омонимия арасындағы өтпелі құбылыс деп айта алмаймыз.

Жоғарыда келтірілген материалдың негізінде, энантиосемияның омонимия, антонимия және полисемиямен кейбір жалпы ұқсас белгілері болғанымен, олардан айтарлықтай ерекшеленетінін байқаймыз. Осыған байланысты энантиосемияны лексикалық семантиканың тәуелсіз категориясы ретінде бөлген жөн деп санаймыз.

Лексикалық жұптардың әр түрлі түрлерін бөліп көрсетудің табиғи негізі – бірліктерді формасы мен мағынасы бойынша салыстыру, яғни айтылуы мен мазмұнын салыстыру. Егер синонимия, омонимия, антонимия қатынастарын сөздің бинарлы құрылымы тұрғысынан қарастыратын болсақ, онда энантиосемия бұл қатынастарға заңды түрде сәйкес келеді: синонимдік бірліктер – формасы жағынан әртүрлі, мағынасы жақын; антонимдік бірліктер – дыбысталуы жағынан әртүрлі, мағынасына қарама-қарсы; омонимдік бірліктер – дыбысталуы бірдей, мағынасы әртүрлі; энантиосемалар – дыбысталуы жағынан бірдей, мағынасы жағынан қарама-қарсы. Ескі формаларды сақтауға бейімділік нәтижесінде энантиосемия бұрыннан таныс, дәстүрлі түрде қолданылатын форманы сақтау үшін жалпы тенденция нәтижесінде синонимияға қарсы тұрады.

О.С.Ахманова «Лингвистикалық терминдер сөздігінде» энантиосемияға мынадай анықтама береді: 1. Мағыналар поляризациясы. Сөздің (морфемалардың т.б.) антонимдік мағынаны білдіру қабілеті. 2. Қарама-қарсы мағынадағы сөздерді қолданудан тұратын троп (арнайы интонациялық контурмен бірге) [4, 526 б.].

Бұл анықтама энантиосемияны сипаттайтын негізгі белгілерді көрсетеді: 1) энантиосемия бір тілдік бірлік шеңберінде өмір сүреді, бұл оны омонимия мен антонимиядан ажыратады, мұнда қарсылық екі сөзден тұрады; 2) энантиосемияның полисемиямен байланысын көрсететін бір бірлік құрамында бірнеше мәндер берілген; 3) бірлік ішіндегі мәндер қарама-қарсы қатынастармен байланысты; 4) энантиосемия лексикалық семантиканың басқа категорияларымен қатар тілдің көркемдік мәнерлілік құралы болып табылады.

Мұның бәрі энантиосемия дербес лексика-семантикалық категория екенін көрсетеді, өйткені қарастырылған категорияларда энантиосемияны сипаттайтын белгілердің толық жиынтығы жоқ.

Осылайша, энантиосемия өте қызықты және күрделі құбылыс болып табылады, оны зерттеу барысында әртүрлі теориялық проблемалар анықталды: форма мен мазмұнның арақатынасы, тілдегі қарама-қайшылық категориясы және т. б. Энантиосемияны зерттеу қазіргі тіл біліміндегі көптеген маңызды мәселелерді шешуде өз жемісін беретіні анық [5].

Энантиосемияны біз бір тілдік бірлік төңірегінде қарастырсақ, бұл құбылысты екі немесе бірнеше бірліктер бір-бірімен байланысқан омонимия мен антонимиядан ажыратуға мүмкіндік береді. Тілдік бірлік бірнеше мағынаға ие, бұл энантиосемияның полисемиямен байланысын көрсетеді. Бір тілдік бірлік ішіндегі мағыналар қарама-қарсы мағынада байланысады.

Осының барлығы энантиосемияны басқа лексика-семантикалық категорияларға жақын құбылыс деуге негіз береді, өйткені оны талдау омонимияның, антонимияның, полисемияның және т.б. белгілерін анық көрсетеді. Сондықтан да энантиосемияны лексикалық семантиканың дербес категориясы ретінде қарастырған жөн.

Әдебиеттер:

1. Бацевич Ф.С. О глаголах с противоположным значением // Рус. язык в школе. – 1987. – № 4. – С. 86–90.
2. Новиков Л.А. Антонимия в русском языке. – М: Изд-во Моск. ун-та, 1973. – 290 б.
3. Соколов О.М. Энантисемия в кругу смежных явлений // Филол. науки. – 1980. – № 6. – С. 36–42.
4. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: КомКнига, 2005. – 576 б.
5. Мусин Ж. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі : 10 томдық. – Алматы: «Ғылым», 1978. – Т. 1. – 671 б.

Жүзбаева А.

гуманитарлық ғылымдарының магистрі,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың оқытушысы

Түркі тілдеріндегі космонимдер

Аңдатпа. Түркі халықтарының айға, күнге, аспанға, жұлдызға, отқа немесе суға табынуы ертеден бар наным-сенімдердің бірі. Қоршаған ортамен тығыз қарым-қатынаста өмір сүрген түркілер жаратушыны «тәңірі» деп атап, табиғатты оның тамаша туындысы деп білген. Табиғатты аялау арқылы Тәңірінің жаратқан әрбір құбылысына құрметпен қарап, оларды пір тұтқан. Аспанда болатын құбылыстарға бақылау жүргізіп отырған. Аспан денелерінің формасына, Айдың тууына, Күннің қызарып батуына, Құс жолына қарап аң аулау, егін егу, мал өсіру секілді шаруашылық жайын жоспарлаған. Жұлдыздарға қарап түнгі уақытты ажыратқан, ауа райын болжаған. Мақалада қазіргі түркі тілдерінде кездесетін жұлдыз, шолпан, ай космофиялық атауларына салыстырмалы талдау жүргізіледі.

Кілт сөздер: түркі тілдері, фонетикалық құбылыстар, дыбыс алмасуы, еліктеуіштер.

«Ежелгі қауым адамдары күннің жарық мезгілінде Күнге қарап дүниенің географиялық төрт бағытын анықтаған, сонымен қатар уақыттың да өткенін біліп отырған. Күннің шығуы мен батуына қарап күндерді санаған. Ал қараңғы мезгілде жолдан адаспау үшін аспандағы жарық жұлдыздардың ішіндегі орнынан тапжылмай жарқырап тұратын Темірқазыққа қарап терістік бағытты анықтап отырған» [1, 316-325]. Ш. Уәлихановтың айтуынша, қазақтар жұлдыз адам тағдырына әсер етеді деп сенген. Қазақтарда адам өлген соң аспандағы жұлдызы да ағып түседі деген ұғым бар. Адам жанын жұлдызбен байланыстырушы космогониялық мифтің түркі халықтарында болғанын және оның тым көне наным-сенім екендігін ғалым Құспан Аронов айтқан болатын. Олай деуіне себеп – чуваштарда да адам дүниеге келген бойда көкте өз жұлдызы пайда болады, ал өмірі үзілісімен жұлдызы да ағып түседі деген наным [2, 115].

Түркі халықтарының дүниесін бейнелейтін космонимдердің тілдік табиғатын тану үшін зерттеу жұмысын жүргізу қазіргі таңдағы тіл ғылымының жаңа бағыттарымен байланысты. Өйткені ұлттық мәдениет, болмыс, наным-сенім сияқты ұғымдарды толықтыру үшін тілдің табиғатын, оның өзіндік ішкі заңдылықтары негізінде ғана зерттеу жеткіліксіз. Ол үшін халықтың тарихын, мәдениетін, таныммен бірге қарау мәселесі тіл ғылымында антропоэлектік бағыттың нысанына айналып отыр. Біз мақаламызда қазіргі түркі тілдеріндегі астрономиялық атаулардың даму, өзгеру заңдылықтарын сөз етеміз.

Жұлдыз – түнде жарқырап, көкте нүктедей болып көрінетін аспан денесі [3, 315]. М.Қашқари сөздігінде *julduz* – барша жұлдыз атаулыға қойылған жалпы есім [4, 57]. Сөздікте Мизан жұлдызы, Сүмбіле, Үркер, Жеті қарақшы, Жетіген, Темірқазық жұлдыздары туралы ақпарат берілген.

Қазақ халқында жұлдыз атауы бірнеше сөздермен тіркесіп, жаңа мағына мен жаңа сөздер құрауда белсенділік танытады. Мысалы, жұлдыздай ақты (қатты жүгірді, оқша атылды), жұлдыздай жарқырады (көзге түсті, еленді) жұлдызы жанды (бақыты артты, мәртебесі жоғарылады), жұлдызы оңынан туды (сәті түсті, жолы болды), жұлдызы жоғары (мерейі үстем), жұлдызы қарсы (бір-біріне өш, қас), т.б. Жұлдыздың түнде жарқырап көкте көрінетін аспан денесі екенін ескерсек, оған екінші бірінің қолы жете бермейтіні анық.

Сондықтан болар, жұлдыз сөзінен пайда болған тіркестер де адамның мәртебесімен, мерейімен ұштасып жатыр.

Жұлдыз атауы көне түркі тілдерінде, ежелгі және орта ғасыр ескерткіштерінің барлығында кездеседі. Түркі тілдеріндегі жұлдыз атауының шығу тегін бір топ ғалымдар етістікпен байланыстырса, келесі бір тобы еліктеуіш сөзден келіп шыққан деген пікір айтады. Мәселен Г. Вамбери «йолдуз» тұлғасын *йыл, йыл, йол йул* сынды «жарқыра» мағынасын беретін түбір етістіктен жасалған туынды сөз деп санайды. Түрік ғалымы Т.Текин «йултуз» зат есімі мен «йулдра» яғни «жалтыра» етістігінің түбірін бір деп санайды (5, 280). Бұл пікірді чуваш тілінің маманы В.Г. Егоров та қолдайды. Ал, Э. Севортян жұлдыз сөзі жалт/жылт еліктеуіш сөзінен пайда болды дей келе өз ойын былай түйіндейді: «по происхождению представляет собой производное от образоподражательного слова jult-jult, которое обозначает блеск низкой степени и противопоставляется jalt-jalt, обозначающему блеск высокой степени – яркое сверкание. jalt-jult обозначает чередующиеся сверкание разной яркости [5, 280].

Қазақ ғалымдары академик Ә. Қайдар мен Т. Жанұзақов та аталмыш сөзге жылт еліктеуіш сөзі себеп болған деген пікірді алға тартады. Т. Жанұзақов мұндағы екінші –*ыз* қосымшасын көптік көрсеткіші деп санайды. Демек, жұлдыз «жылтыраған, жылтылдаған денелер» деген мағыналы сөз деп санайды.

Жұлдыз атауының қазіргі түркі тілдерінде вариантталу кестесі:

қазақ	жұлдыз
қарақалпақ	жулдыз
әзірбайжан	улдуз
түркімен	йылдыз
өзбек	юлдуз
ұйғыр	йолдуз/юлдуз
түрік	йылдыз
құмық	юлдуз
татар	йолдыз
башқұрт	йондоз
қырғыз	жылдыз
хакас	чылтыс
шор	чылтыс
чуваш	чалтар
якут	сулус
тува	сылдыс
гагауз	йылдыз
ноғай	йулдыз

Сөз басындағы *й-ж-ч* дыбыстарының, сөз ортасындағы *т-д* дауыссыздарының және сөз ортасындағы *о-у-ұ-ы-а* дауыстыларының алмасуы түркі тілдеріндегі заңды құбылыстардың бірі. Бұл жерде чуваш тіліндегі чалтар сөзі өзіне назар аударып тұр. Мәселе – сөз соңындағы *р-з* сәйкестігінде. Мұның себебі чуваш тілінен өзге барлық түркі тілдерінде зетацизм құбылысы сақталса, чуваш тіліне ротацизм құбылысы тән екендігінде жатыр.

Жұлдыз атауы әзірбайжан тілінде *улдуз* болып айтылады. Яғни, бірінші тұрған *й* протезасы түсірілгенін байқаймыз. Әзірбайжан тілінде кей жағдайларда қысаң дауыстылардың алдында *й* дыбысы түсіріліп айтылатыны қалыпты жағдай. Мысалы: *йулдуз* әзірбайжан тілінде *улдуз*, *йүз* (жүз) әзірбайжан тілінде *үз*, *йыл* (жыл) әзірбайжан тілінде *ил*, *йылқы* (жылқы) әзірбайжан тілінде *илқы* түрінде қолданылады. Сөзіміз дәлелді болуы үшін Ш.Ақбаев келтірген мысалдарды беруді жөн көрдік: әзірб. *igit<jigit* – жігіт, *ilan<jylan* – жылан, *ily<jyly* – жылы, *ilxu<jylxu* – жылқының үйірі, *ut<jut* – жұту, *ulduz<julduz* – жұлдыз, *ürek<jurek* – жүрек, *üzük<jüzük* – жүзік, *üz<jüz* – жүз, бет [6, 117].

Жұлдыз атауының алғашқы формасын болжап көрелік. Түбір – *жұлт*, қосымшасы – *ыз<уз*. Чуваш тілінде *р* түрінде айтылатындықтан, *ыз<уз<урз* түрінде қалпына келтіреміз. Сонда «жалтырап тұрған» деген лексикалық мағынаны береді. «Жұлт», «жалт» болып та айтылған. *Ж* дауыссызының түпкі тегі – *ч*. Осы себепті чуваш тілінде «жалтты» «чалт» деп

айтады. *a-у (a-ы)* сәйкестігі бойынша түркі тілдері екіге бөлінеді. Сонда чуваш тілінде чалтарс болып қалпына келеді. Демек, жұлдыз сөзінің даму схемасы:

жұлтурз < чултурз = *чалтарс.

Ал якут тілінде түбір соңындағы *m/d* дауыссызы екпіннің әсерінен түсіп қалған болу керек.

Шолпан – күн жүйесіндегі оған ең жақын жарық әрі сұлу жұлдыз. Түркі халықтарында Шолпан жұлдызы қасиетті саналып, бірнеше аңыз-әңгімелерге арқау болған. Тіпті, қыздарына көрікті болсын деген ырыммен Шолпан есімін қойған. Негізгі беретін мағынасы – жұлдыз және таң. Алтай тілдерінде шолпан «жұлдыз» деген мағынаны береді. Мыс: Altaidyn çolmonu – Алтайдың жұлдызы; құмық тілінде çolpan tuwdu – таң атты сөз тіркестері мен қарашай-балқар тілдерінде Çolpan çıkmaĵ tañ atmaz – Шолпан тумай таң деген наным-сенім кездеседі. Шолпанның (Венераның) таң енді атып келе жатқанда пайда болатыны, яғни оның таң жұлдызы екендігі қазақ және құмық тілдерінде *таң шолпан* тіркесінде сақталып қалған. Шолпанды қойшының жұлдызы деп атауының себебі таң атқанда оған халық сүйсініп, таң хабаршысы – Шолпан, азанда қой өргізетін сағатты білдіретін қойшының қоңыр жұлдызы – Шолпан немесе сапарға аттануға бағдар беретін Керуен жұлдызы деп, жақсылықтың нышаны еткен [7, 82].

Шолпан атауының шығу тегі туралы түркологияда пікірлер аз және әрқилы. Шетел түркітанушылары Дж. Клоусон мен Ю. Немет Шолпан атауы о баста барлық жұлдыздарға жалпы атау болғанын, ал «шопан жұлдызы, «қойшы жұлдызы» мағынасына кейін ие болған деп санайды. Яғни, Шолпан – шопанның жұлдызы. Мұндағы *л* дыбысы өзінің тұрақсыздығының әсерінен түсіп қалған. Түркітануда сөз арасында түсіп қалуға бейім тұрақсыз дыбыстар бар. Солардың қатарына тілші Э. Севортян келесідей дыбыстарды жатқызады: *р, л, н, й, з*. «чаще всего в тюркских языках выпадают сонорные согласные *р, л, н, й, з*, за исключением *м*. Далее могут выпадать некоторые шелевые, например *х, в*, губно-губная разновидность которого является сонорными. В определенных фонетических условиях полному выпадению подвергаются смычные *т* и *к*. [8, 289].

Ресей ғалымы А.В. Дыбо шолпан сөзінің шығу тарихын шолп еліктеуіш сөзімен бірлікте қарастырады: *çolpan по видимому, подражательного происхождения çolp+ глаголообразующий аффикс –у + аффикс причастия –уап, çolp+ у+ уап – сверкающий [9, 335]. Бұл жердегі көне –ан, –ән есімшесі қимыл-қозғалыстың, әрекеттің нәтижесін білдіреді. Мысалы, әзірбайжан тілінде кечән – өткен, уақыты біткен, түркімен тілінде оқан – оқыған, гелен – келген, ишлән – жұмыс істеген сияқты сөздер мен сөз тіркестері осының дәлелі. Сонда шолпан атауы да жұлдыз сөзі сияқты еліктеуіш сөзден пайда болуы мүмкін.

Шолпан атауының қазіргі түркі тілдерінде вариантталу кестесі:

қазақ	шолпан
қарақалпақ	шолпан
әзірбайжан	венера
түркімен	чулбан
өзбек	чолпан
ұйғыр	чолпан
түрік	чолпан
татар	чулпан
қырғыз	чолпон
хакас	солбан
якут	чолбон
құмық	чолпан
башқұрт	сулпан

Мысалдардан төрт түрлі сәйкестік байқалады:

- 1) *ч-ш-с* (сөз басында);
- 2) *о-у* (сөз ортасындағы екінші дыбыс);
- 3) *п-б* (сөз ортасындағы дауыссыз дыбыстар);

4) а-о (сөздің екінші буынында). Мұны сәйкестік деп қарамауға да болады. Себебі якут, қырғыз тілдерінде ерін үндестігі қатаң сақталған. Сөздің басы еріндік дауыстымен басталса, ерін үндестігі сөздің соңына дейін орын алады.

Ай – жердің табиғи серігі, түнде жерге жарық түсіріп тұратын аспан денесі (3, 21). М.Қашқари сөздігінде толған ай (tolun aj) тіркесі кездеседі [10, 112]. Архетипі - *aj [11, 61]. Ай көне түркі тілдерінде екі түрлі мағынада жұмсалады. Біріншісі күн жүйесіндегі ғаламшар, екінші мағынасы – сұлулықтың белгісі. Ұйғыр және алтай тілдерінде сұлулықты «ай» деп айтады.

Кейбір түркі халықтарында айға қатысты өзіндік наным-сенімдер болған. Мәселен, алтайлықтардың түсінігінше, ескі ай мен жаңа ай аралығында ошақтың күлін алуға болмайды, сүт беруге тыйым салады. Себебі бұл кезеңде жын-перілер көп болған, ал тыйымды бұзғандар бақытсыздыққа душар болады делінген. Дәл осындай наным-сенім қазақтарда да бар. Ш.Уәлиханов өз еңбегінде былай дейді: «Айды, мүмкін тәңірі деп түсінген болар, қырғыз (қазақ) халқы ай жаңасын көргенде, қара жерге маңдайын тигізіп бас иеді. Жаз болса, сол маңдайын тигізген жердің шөбін алып, үйіне әкеліп, отқа тастайды» [12, 170].

Ай сөзінің шығу тегі туралы айтылған пікірлерге тоқталар болсақ, Г. Вамбери ай сөзінің этимологиясын ақ сын есімімен байланыстырды. Ол үшін ғалым *ай жүзді* тіркесінің ашық, анық, аппақ мағынасын беретінін дәлел ретінде ұсынады. Түркі тілдері этимологиялық сөздігінің авторлары ай сөзінің алғашқы формасын түркімен тілінде созылықты айтылатын аай деп санайды [13, 98]. Т. Жанұзақов ай сөзі аја «әдемі», «әсем» және ајас «таза, ашық аспан» сөздерінен келіп шыққан деген пікірді алға тартады. Даму схемасын ајас>аја>ај деп береді, яғни уақыт өте келе сөз соңындағы дыбыстардың элизия құбылысына ұшырап отырғанын байқаймыз. Ал Қ. Аронов ай сөзінің даму схемасын керісінше береді. Оның ойынша, егер шынымен ајас сөзі ај атауымен байланысты болса, керісінше, ајас сөзі ај атауы негізінде жасалған туынды сөз болса керек. Сонда өзгеру схемасы да керісінше ај> аја> ајас түрінде болады [2, 60] деп көрсеткенімен, сөзге жалғанған қосымшаны түсіндіріп бере алмайды. Ғалым ай сөзінің шығу төркінін Г. Вамбери атап өткен ақ сын есімімен байланыстырады. Яғни аай проформасының өзгерісі нәтижесінде ақ сын есімі пайда болған деп санайды. Бұл өзгерісті *аай>ағ>ақ түрінде көрсетеді. Олай деуіне себеп – түркі тілдеріндегі *й-ғ-қ* дыбыстарының сәйкестігі. Ғалым өз ойын "Ай – тіліміздегі ақ сын есімінің көне формасы, сын есім мәніндегі сөз» [2, 60], - деп түйіндейді.

Ай сөзінің түркітануда астрономиялық атауынан басқа бірнеше мағынасы бар. Мысалы, ай сөзі әрі одағай сөз, әрі мата атауын, әрі етістікті, әрі отыз күндік мерзімді білдіреді. Осы орайда ғалым А. Салқынбай Н.К. Дмитриев пен Э.В. Севортяның ай – луна мағынасынан айналу мағынасы туындады деген пікірін басшылыққа алып, «адам айды аспан әлемінен көріп, тани бастағанда, ең алдымен, қозғалыста болатынын, өзін (яғни жерді) айнала қозғалатынын аңғарады. Сөйтіп – ай (налу) етістігі жасалады. Яғни айналатын нәрсенің аты – «ай», планета мағынасы пайда болады. Ай 30 күнде толып, қайтадан туып отыратындықтан, көне түркі тілінде «толун ай» (толған ай) тіркесі пайда болып, бірте-бірте 30 күндік мерзім «месяц» туынды сөзі жасалады. Ай – айналу, ай – луна, месяц мағыналары бір-бірінен туындаған туынды екіншілік мағыналар», - деп жазады [14, 205-206]. Бұл жердегі номинатив атаулар сөзжасамның конверсиялық тәсілі арқылы пайда болған туынды мағыналар.

Ай атауының қазіргі түркі тілдерінде вариантталуы:

қазақ	ай
қарақалпақ	ай
әзірбайжан	ай
түркімен	аай
өзбек	ой
ұйғыр	ай/қәмәр
түрік	ай/қәмәр
татар	ай
қырғыз	ай

хакас	ай
якут	ый
чуваш	уйах
гагауз	ай
құмық	ай
ноғай	ай
башқұрт	ай
тува	ай

Ай сөзі түркі тілдерінде ешқандай өзгеріске ұшырамаған. Тек үш тілде айдың дыбысталуы өзгеше. Өзбек тілінде ой түрінде келеді. Сөз басындағы *a* дауыстысының *o*-ға айналуы өзбек тіліне тән құбылыс (бас-бош, бат-бот, таң-тоң, т.б.). Якут тілінде ай – ый. Түркі тілдеріндегі ашық *a* орнына қысаң *ы*-ны жиірек қолданатын тілдердің қатарына чуваш, якут, тува тілдері жатады. Мысалы, чуваш тілінде тамыр-тымыр, жат-сыт, таң-тың, ал-ыл, қамшы-кымчы, жарық-сырдык, т.б. болып дыбысталады. Аталған *a-ы* дауысты дыбыстарының сәйкестігі сөздің басында, кез келген дауыссыз дыбыстың алдында немесе кез келген дауыссыздан кейін, сонымен қатар, дауыстының сапасына қарамастан кездесе береді. Бір-бірімен ешқандай шекаралық және тайпааралық қарым-қатынастың болмағанына қарамастан, тува және якут тілдерінде кездесетін бұл сәйкестіктің себебі – ататүркілік қандай да бір диалектілік топқа байланысты болуы мүмкін. А. Щербак: учитывая наличие и некоторых других общих черт в фонетике этих языков, не имевших непосредственных контактов на протяжении не менее, чем тысячи лет, мы придерживаемся той точки зрения, что переход *a* в *ы* являлся особенностью одной из диалектных групп праязыка [15: 145], - дейді. Мысалы: тува тілінде қарын-хырын, тарт-тырт, жат-чыт, т.б., якут тілінде ай-ый, ал-ыл, қанат-қынат болып айтылады. Чуваш тілінде ай - *ујах*, соңғы *-ах* – кішірейту мағынасында жұмсалатын аффикс.

Көне ескерткіштер тілінде ай ұғымын беретін *jaļcuq* формасы кездеседі. Біздіңше, бұл жалын мағынасын білдіретін *jaļ* сөзінен шыққан. *-cuq* – кішірейту мағынасын білдіретін аффикс. Сонымен қатар, жарық сөзінің түбірі жа екенін ескерсек, айдың түнде жарық беріп тұратыны оның қызметіне байланысты туған атау екенін бірден түсінуге болады.

Ай атауының барлық түркі тілдеріне ортақтығы тілдік деректермен ғана емес, сонымен қатар, айға байланысты түрлі наным-сенімдер, мифтік әңгімелер және аңыздармен ерекшеленеді. Жаңа ай көрінісі тек қазақ халқында ғана емес, басқа түркі халықтарында да ерекше маңызға ие болғанын халықтық космоимдердің табиғатын зерттеген ғалым Қ.Аронов айтып кеткен болатын. Оның келтірген деректері бойынша қазақтар мен қырғыздар жаңа айды көргенде иіліп сәлем берген. Ал Батыс Сібір татарлары жаңа ай туғанда ерекше билеп, дауыстап бата айтқан. Хакас халқы ай туған мерзімді игі істер жасауға қолайлы мезгіл деп есептесе, алтайлықтар, керісінше, бұл уақытта ешбір істі бастауға болмайды деп санаған. Башқұрт халқында да жаңа айдан жақсылық сұрап, тағзым ететін ғұрып болған. Ал якут халқы жаңа айға емес, толған айға тағзым етіп, жақсылық тілеген [2, 102-103].

Қорытындылай келе, түркі тілдеріне ортақ астрономиялық атаулардың кейбірі еліктеуіш сөздерден пайда болғаны анықталды. Мысалы жұлдыз бен Шолпан атауына қатысты зерттеулер олардың еліктеуіш сөздерден келіп шыққанын көрсетті. Жұлдыз сөзі жалт-жұлт қосарлама еліктеуішінен, Шолпан атауы шолп-шолп қайталама еліктеуіш сөзінен пайда болған. Сонымен қатар түркі халықтарына ортақ наным-сенімдердің, аңыз-әңгімелердің болуы астрономиялық атаулардың түркі тілдерінің барлығына ортақ атау болғанын дәлелдеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Амангазиева М.К. Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің Хабаршысы. - №2 (74). - 2019.
2. Аронов Қ. Қазақ тіліндегі халықтық космоимдердің этнолингвистикалық табиғаты – филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 1992.
3. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008.

4. Махмұт Қашқари. Түрік тілінің сөздігі. 3 том / Қазақ тіліне аударған А. Егеубай. – Алматы: Хант, 1998.
5. Этимологический словарь тюркских языков. 5 том. – Москва: «Наука», 1989.
6. Ақбаев Ш. Фонетика диалектов карачаево-балкарского языка (опыт сравнительно исторического изучения). – Черкесск, 1963.
7. Қортабаева Г. Түркі ономастикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2017.
8. Севортян Э. / Выпадение согласных в южных тюркских языках Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. – Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1955.
9. Дыбо А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Москва: «Наука», 2006.
10. Махмұт Қашқари. Түрік тілінің сөздігі. 1 том / Қазақ тіліне аударған А. Егеубай. – Алматы: «Хант», 1998.
11. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. – Москва: «Наука», 1988.
12. Уәлиханов Ш. Мақалалары мен хаттары. – Алматы, 1949.
13. Этимологический словарь тюркских языков. 1 том. – Москва: «Наука», 1974.
14. Салқынбай А.Б. Тарихи сөзжасам (семантикалық аспект). – Алматы: Қазақ университеті, 1999.
15. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Ленинград: «Наука», 1970.

Джулаева Г.М.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік
университетінің 2-курс магистранты
Ғылыми жетекшісі: Күштаева М.Т.
Ақтөбе, Қазақстан

КОНЦЕПТ ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК ТІЛДІК БЕЙНЕСІ

Аңдатпа. Тіл білімінің қазіргі даму кезеңінде когнитивтік лингвистика тіл біліміндегі ең озық және ең дамып келе жатқан бағыт екендігі.

Аннотация. На современном этапе развития языкознания когнитивная лингвистика является наиболее передовым и развивающимся направлением в языкознании.

Қазіргі уақытта когнитивтік тіл білімін дамытудың алдында үш негізгі мәселе тұр: тіл білімі табиғатының мәні, тілді меңгеру процесі және оны қолдану. Танымдық тіл білімі аясында осы мәселелерден шығатын негізгі зерттеу бағыттары мынадай: а) білімнің түрлері мен типтерін, сонымен бірге белгілердің білім әлеміне ену механизмдерін, яғни интерпретация процесі қалай жүріп, ережелері қалай қалыптасатынын қарау; б) танымдық тілді реттейтін белгілер мен заңдылықтардың пайда болып, дамуының шарттары; в) танымдық тілде көрініс табатын тілдік белгілер мен мәдени бірліктердің ара қатынасы. Танымдық тіл білімі мәселелерінің өзегінде «таным – концептілеу – категориялау – қабылдау» процестері арасындағы ішкі тәуелділік пен қатынастарды анықтауға байланысты сұрақтар тұр [Кравченко, 1996]. Когнитивтік лингвистика аясында тілдік құбылыстар адам когнициясының призмасы арқылы қарастырылады, ал когницияның өзі әлемді қабылдаудың танымдық және психикалық процестерінің жиынтығынан, сонымен бірге осы процестердің нәтижелерінен құралады. Когниция – когнитивтік лингвистиканың негізгі ұғымы, ол білім мен ойлауды, олардың тіл арқылы жүзеге асырылуын қамтиды. Міне сондықтан да когниция мен когнитивизм тіл білімімен өте тығыз байланысты. Қазіргі уақытта когницияға адам рухын құраушы нәрселермен (ес, білім, сана, ойлау, елестету, шығармашылық, жоспар құру, толғану, логикалық шешім шығару, мәселелерді шешу, байланыстыру, қиялдау, арман) бірге, қабылдау, ойша бейнелер, еске алу, назар аудару және білу секілді процестер деенеді [Кубрякова, 2012]. Осылайша, когниция әр түрлі механизмдерден құралса, ол механизмдердің әрқайсысы негізгі танымдық қабілеттерді жүзеге асырады. Демек, таным – дүниені қабылдау, бақылау, жіктеу, ойлау, сөйлеу, елестету және басқа да психикалық процестердің жиынтығы деген сөз. Танымды адамның ақыл-ой, интеллектуалдық қабілеттерінің көрінісі ретінде, өзін және қоршаған әлемді сезіну және бағалау, әлемнің

Мейірманова Г., Дүзелбаева А., Лесбекова Д.

Анафоралық тіл бірліктерінің құрмалас сөйлемдердегі қолданыс ерекшеліктері.....

Көбденова Г.

Түсіндірме сөздікте астрономиялық ұғымдардың берілуі.....

Омарбекова Г.

Current ecological issues of the kazakh language

Мейірманова Г., Әбілқасымова А., Тоғайбаева А.

Қазақ тіліндегі қимылдың аналитикалық форманттар арқылы берілуі және мағыналық ерекшеліктері.....

Абдрахманова Ж., Бекбол Ж.

Энантисемияның табиғаты мен мәні.....

Кожабекова Р., Айтқұлова Г.

Түркі тілдері тарихының өзекті мәселелері.....

Жүзбаева А.

Түркі тілдеріндегі космонимдер.....

Тавасарова А., Алибаева Л.

Modern methods of teaching english in higher education institu tions.....

Байбосынова М.

Об эффективных средствах познавательной активности студентов на практических занятиях по русскому языку.....

Джулаева Г.

Концепт және әлемдік тілдік бейнесі.....

Садақбаева Г.

Даналар үндестігі: Әл-Фараби және Ахмет Байтұрсынұлының тіл ғылымы сабақтастығы.....

Тілеубаева Л.

Тау тұлғаға тағзым (А. Байтұрсынұлының ономастикалық шеңбері).....

Панель №3.

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Смағұлова Г., Шүкенай Г.

А.Байтұрсынұлы еңбектеріндегі лингвоэкологиялық мәселелер.....

Имаханбет Р.

Ахмет Байтұрсынұлы әдеби мұрасының зерттелуі.....

Бақбергенова Р.

Ахмет Байтұрсынұлы еңбектеріндегі ұлттық құндылық мәселесі.....

Мұханбетияр А.

Ахмет Байтұрсынұлы еңбектеріндегі дыбыс жүйесі терминдері мен әуезділік мәселелері.....

Жаппасбаева Д.

А. Байтұрсынұлы еңбектерінің зерттелуі.....

Жаханова М.

А.Байтұрсынұлы еңбектері.....

Панель №4.